

Алишер Навоийнинг лирик асарлари жамланган «Ҳазоинул маоний» девонида икки ярим мингдан ортик газал бор. Шарк адабиётида бирор шоирга бунчалик кўп газал ёзиш насиб бўлмаган. Аммо гап факат сонда эмас. Навоий калбидан куйилиб чиккан газалларнинг хар бири — дахо ижодкорнинг беназир санъати ва теран тафаккуридан гувоҳлик берадиган бир бадиий дурдона, мўъжизадир. Бу лирик миниатюраларнинг яратилганига беш асрдан ошди, лекин кеча ёзилгандай хамон рухимиз, шууримизни галаёнга солиб, дилларга халоват багишлайди, ўкиган сари яна ўкигингиз, байтлар катига жойланган сеҳрли ва сирли маъноларни теранрок, тўларок англаб олгингиз келади. Буюк ўзбек шоири салафлари ижодхонасида камолотга кўтарилган кўхна жанрнинг имкониятларини истифода этиб, бемисл махорат кўрсатиш, хазон билмас шеърий гулшанлар яратиш баробарида ўзи мустакил равишда янги усул-услуглар ихтиро килди, ижодий тажрибалар, жасоратли изланишлар йўлидан бориб, газал инкишофини баланд чўккиларга олиб чикди.

Яхлит маъноли, воқеабанд газаллар яратиш улуг Навоийнинг шундай услубий ихтироларидандир. Максуд Шайхзода биринчи бўлиб бунга эътиборимизни қаратган эди. Аввалги шоирларда ахён-ахён учраб турадиган бу хусусият Навоий ижодида изчиллик тусини олади, муайян равия, поэтик ифода тарзига айланади. Турфа инсоний ҳолатлар, воқеа-ҳодисалар тасвирига багишланган туркум-туркум газаллар шундан далолат беради.

Яхлит маъноли газал радиф сўзга ургу бериб, шоирона ваҳиятни намоён этиш, ё бирор-бир ҳодисадан таъсирланиб, хис-ҳаяжонни тўкиб солиш, шу воқеа моҳиятини очиш, ёхуд муайян анъанавий тушунча-тамсиллар, образ-ифодалар атрофида суҳансозлик килиш, лутф кўрсатиш ниятининг мевасидир. Чунончи, улуг шоир жон ва жонон мавзуида бир туркум ажиб дилбар газаллар яратганким, шулардан бирини куйида тўла келтирамиз:

Хар лабинг ўлганни тиргузмакда **ЖОНО**, **ЖОН** эрур,
Бу жихатдин бир-бириси бирла **ЖОНОЖОН** эрур.

Жоним андок тўлди **ЖОНОНДИКИ**, бўлмас фаҳмким,

Жон эрур, **жонон** эмас, ё **жон** эмас, **жонон** эрур.

Бўлса **жонон** бордурур **жон** хам, чу **жонон** килди азм
Жон кетиб **жонон** била, **жондин** менга хижрон эрур.

Жон манга **жонон** учундур, йўк **жонон жон** учун,
Умр **жононсиз** котик, **жонсиз** вале осон эрур.

Борса жон **жонон** йитар, гар борса **жонон жон** кетар,
Кимсага **жонону жонсиз** умр не имкон эрур.

Хушдурур **жону** жахон **жонон** била, **жонон** агар
Бўлмаса, **жон** ўйлаким ўлмас — жахон зиндон эрур.

Жоним ол, эй, хажру **жононсиз** манга ранж айлама,
Чунки **жононсиз** Навоий **жонидин** ранжон эрур.

«Жон» сўзи ўн тўккиз, «жонон» сўзи ўн олти марта такрорланиб келган. Бирок бу кайтариклар бизга нохуш туюлмади, аксинча, кучли завк уйготади, шоирнинг заковати, топкирлигига койил қоламиз. Каршимизда ўзига хос бутун бир газал-тажнис, яъни бир ўзакли, талаффузи, шакли ўхшаш, аммо маънолари хилма-хил сўзлар воситасида барпо бўлган хайратомуз санъат намунаси. Аёнки, тажнис классик шеърятимизда кенг тарқалган усул, лекин етти байтли газалда икки жинсдош сўзнинг бошдан-охир хар гал янги маънода, янги жило, янги товланиш билан бундай занжирланиб келиши фавкулудда ходиса. Гўё уста заргар бир бўлак жавохирдан турфа тароватли марварид доналарини суфталаб, ипак ипга тизиб чиккандай. Валекин шу нарса хам эсда турсинким, улуг шоир сўз сохибкирони эканини кўз-кўз килиш учунгина бу санъатга кўл урган эмас. Бу санъат замирида Навоий калбида хамиша яшнаб, кўкариб турган эзгу-ардокли фикрлар; ишк, вафо, садокат хақидаги мунаввар, муборак гоёлар порлаб диққатимизни тортади. Сўз — тафаккур хизматида, санъат — фикр ва гоёнинг кўрки, тарғиботчиси.

Бутун газал бўйлаб сўз додини бериб тажнисни узлуксиз давом эттириш бир санъат бўлса, буни мухим ижтимоий-ахлокий гоё билан боғлаб ривожлантириш оркали гўзал бир тасвирни вужудга келтириш яна бир санъат — юксак шоирлик махоратининг, уйғок, уйғун тахайюл, табиатдай кудратли ва сахий истеъдоднинг нашъу намози, сеҳркорлиги. Шоирнинг усталигини карангки, байтлар бир-бири ила мантикан пайвандланиб, етакчи, сарбон гоёни теранлаштира бориш асносида лирик қахрамоннинг туйгулари хам байтдан байтга кучайиб, унинг юрагидаги дарди, эхтирос-хаяжонлари жўшиб бораверади, жон ва жонон можароси зўраяди, висол шодлигию хижрон азоблари, ошиқ изтироби ва ёр истигноси орасидаги драматик зиддият таранглашади. Газални шархлаганимизда бу хусусият янада равшанроқ кўзга ташлана боради. Аммо бу ишни бошлашдан олдин хамма гапларимиз келиб такаладиган «жон» ва «жонон» сўзларига изох бермокчимиз. Жонон сўзининг жондан келиб чиккани аниқ. Лекин кандай килиб? Балки бу «жон каби», «жонга ўхшаш» (жондай ширин) деган маъноларни англатар? Яъни: жонмонанд —

жонмон — жонон тарзида бирикманинг ихчамлашиб бориши окибатида содир бўлгандир? Форс тилида сўзни мана шундай ихчамлаб, талаффузни енгиллаштириш ходисаси бор. Аммо Судий Баснавийнинг фикрича, жонон жон сўзининг кўплигидир. Махбубни улуглаш, унга чексиз хурмат-эҳтиром билдириш мақсадида шундай килинган бўлса ажаб эмас, чунки бу яхши одатимиз ҳозир ҳам амал килиб келмоқда. Бундан ташқари, жонон — жонларнинг жони (жони жонхо, жони жонон), туганмас, ўлмас жон маъносида ишлатилиб, бора-бора тилда мустахкамланиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Хархолда, барча маъноларда ҳам жонон (муаннас шакли жонона) инсон учун энг қимматли, энг азиз ҳисобланган жон билан баробар қўйилгани, ҳаттоки ундан ортиқроқ билиб, эъзозланаётгани аён бўлмоқда. Жонон, махбуб, маъшук, дилбар, дилором, санам — буларнинг барчаси Ёрнинг сифат-синонимлари. Улардан ҳар бири шеърятда ўз мавриди, ўз мақом-нисбатида қўлланиб келинган. Чунинчи, жонон сўзи тилга олинганда албатта жон сўзи ҳам қўшиб зикр этилган. Воқеан бир-бирига вобаста бу тушунчаларни яна ҳам тўлиқроқ тасаввур этмоқчи бўлсак, жон сўзининг келиб чиқиш моҳиятини ҳам билишимиз даркор. Зеро, қадимги аждодларимиз буни ҳозир биз тушунгандай тушунмаганлар. Ҳозир биз жонни танадан ажратиб тасаввур қилолмаймиз. Жон, яъни тириклик материянинг олий даражада уюшган шакли бўлмиш биологик ҳаётнинг (демак инсон вужудининг ҳам) хусусияти деб қараймиз. Қадимгилар эса, жон бошқа, тана-жисм бошқа деб тушунганлар. Боз устига, уларнинг тасаввурича, жон, рух — олий неъмат, бирламчи борлик бўлиб, жисм қуйи ҳаюло — тўрт унсурдан таркиб топган бир қоллип. Агар жон бўлмаса, вужуд ўзича яшай олмайди, дунё тимсоли бўлган бу «вайрона»ни жон обод қилиши мумкин. «Ошиқ дили дўстга мунтазир ва бекарор талпинганидай, жисм ҳам рухга мушток ва мухтождир», дейди «Кашфул махжуб» китобининг муаллифи Шох Иноятулло. Алишер Навоий асарларида учрайдиган «жисми вайроним», «тан уйи», «вужуд хокистари» сингари ибораларни шу маънода англашимиз керак. Унингча, жонсиз жисм — қаро тупроқ: «Жисмдин жонсиз на ҳосил, эй мусулмонларки, ул бир қаро туфроқдурурким, гулу райхони йўк». Жоннинг шоирлар кўп қўллайдиган иккинчи рамзий номи «равон» (юриб турувчи) эканини эътиборга олсак, жон жисмга қарама-қарши ўлароқ доимо ҳаракатдаги нарса деб қаралгани маълум бўлади. Шунинг учун у жисм билан қурашади, ўз асли — мутлақ рухга бориб қўшилишга интилади, дея талкин қилинган. «Жоним оғзимга келди», «жон риштаси», «жони кирди» қабилдаги халқ иборалари ҳам шу тасаввурлар таъсирида тугилган. Мазкур тасаввурлар, шу билан бирга, абадий ҳаёт ҳақидаги, Масех (Исо), Хизр тўғрисидаги армонли ривоятларнинг яратилишига ҳам сабаб бўлган. Гўё Масех ўз нафаси билан ўлган одамни тирилтирар, Хизр бўлса оби ҳаёт — тириклик сувини топиб ичгани учун мангу яшаб, одамларни эзгулик манбаига етаклар эмиш...

Алишер Навоий тасвирлаган ошиқнинг севган ёри худди шундай нафасли киши, унинг лаблари ўликка ҳам жон бағишлай олади, бу лаблардан ўпган ошиқ абадий ҳаёт топади. Фақат бу эмас. Жонон лабларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида сехр кўрсатиш қудратига эга ва соҳирлик ишида улар гоят инок-иттифокдирлар. Қисқаси, газалнинг ушбу ривоятга асосланган биринчи байтининг мазмуни бундай: «Жонгинам, лабларининг ҳар бири ўлган одамни тирилтиришда жон ўрнидадир, улар иккови бу ишда жуда инокдирлар». Байтдаги «жонон» сўзининг инок, иттифокдан ташқари, яна бир — жонга жон, жон бериб жон олиш деган қадимий маъноси ҳам бор. Масалан, урушда фидойилик кўрсатган кишиларга нисбатан шундай дейилган. Навоий газалга бу маънони ҳам сингдира олган: жононнинг икки лаби ошиқка жон бағишлашда бир-бири билан

тортишиб, бахслашади — бири жон олса, иккинчиси жон ато этади. Ха, бу ёр дийдорига мушток, кўнгли мухаббат бодаси-ла лимма-лим одам учун табиий холдир. Ошик жонон ёдида шунчалик азият чекадики, ўзининг бор-йўклигини унутиб кўяди, бироқ жонон хузури, висол уни кайтаўзига келтиради, тирилтиради. Висол лахзасидаги бу рухий холат, коникиш ёр лабларидан олинган бўсанинг лаззати жонга бекиёс хузур багишлайди. Жон жонон билан ковушиб, йўк-йўк, бирлашиб кетади. Улар орасида ҳеч қандай фарқ қолмайди: жон — жононга, жонон эса — жонга айланади. Яъни: «Жоним жонондан шу даражада тўйиб коникдики, улар шундай бирлашиб кетдиларки, қайсиси жон, қайси бири жонон эканини билмай қолдим — жон бўлса, жонон қани, жонон бўлса, жон қани?». Биринчи байтнинг бевосита давоми бўлмиш иккинчи байтнинг мазмуни шундан иборат.

Мухаббат киёмида ошиқнинг «буду нобуду тенг бўлиб» қолиши, жонон жилвасида эриб кетиши Навоий ижодида кўп маротиба учрайдиган хуш тасвирлардан. Чунончи, шоир бошқа бир газалида бундай дейди: «Ёр буди ичра нобуд ўлгаменим, ўртада ўзгалиқдан демаким, ўзликдан осор қолмагай». Ишқ тариқати шуки, агар бу йўлга кирган одам ҳақиқий ошиқ бўлса, у ўзини маъшуқининг бир бўлагига айлантиради, орада «у» — «мен» деган фарқланишга ўрин қолдирмаслиги керак. Ахир, висол чоғида юз берадиган мухаббат киёми «ўзни унутиш ва махбубдан айри тасаввур қилмасликдир» (Шох Иноятулло, «Кашфул махжуб», 19-6.). Бу ошиқ бекорор орзиқиб қутган дам, унинг учун олий муқофот. Чунки ошиқнинг кўнгли ва жони тинимсиз равишда жононга қараб интилади, жононсиз яшашни дўзах азоби деб билади. Зотан, жононсиз жоннинг унга қараги йўк. Жононсиз жон танни ҳам қийнок ва укубатлар гирдобига солади. Жоннинг доимий суратда жононга талпиниши, висолга ташналигини инсоннинг ўз идеалига, бутун файзу фазилати, пок ахлоқи, ички маънавий дунёсининг кўркеми, нурафшонлиги билан жозибали бўлган дўст сари интилиши деб билмоқ керак. Дўст — қишининг севган ёри ҳам, эътиқод-имон тимсоли муқаммал инсон ҳам, одамзод ҳеч қачон тўймайдиган ҳаёт ҳам, эзгулик, адолат ва ҳақиқат ҳамдир. Яхши инсонни севиш — ҳаётни севиш, ҳаётни севиш — ҳақиқатни, ҳақни севиш демак. Буюк Навоий ҳаёлотида етилган Жонон образида бу тушунчаларнинг бари мужассам. Шу маънода жононга бўлган мухаббат реал турмуш, мухитдан қоникмаган, зулм ва зўрлик пажмурда этган, дунёнинг нотекис ва нотўқислигидан озурда кўнглининг қидирган оромгоҳи, сигинадиган ва суянадиган ягона паноҳхонаси бўлганини унутмайлик. «Ҳазоинул маоний» деб очасида шоир ўз газалларининг ёзилишига сабаб бўлган ҳаётнинг турткиларни бундай қайд этади: «Оллимга онча душворликлар юзланди ва теграмга онча саъб гирифторликлар айланди ва бошимга сипехр онча бало тошини отди ва ишқ сипоҳининг лагадқуби заиф пайқарим била сунгақларимни онча оёқ остида ушотдиким, не сўзимдан хабарим, не ўзлугим била ўзумдин асар қолди». Бу ахволимни шарҳ этсам тушунадиган бир мушфик инсон тополмадим, шу боис дардларимни шеър қилиб ёздим, дейди Навоий. Ёрга бўлган ишқнинг шиддат ва шарофатини шу тахлит қамоли эътиқод билан таърифлаб қелиб, улуг шоир учинчи байтда фикрларини янада равшанроқ баён этади: «Агар жононинг бўлса — жонинг ҳам бор, агар жонон кетишга чоғланса, билгилки, жон ҳам жонон билан бирга кетади. Демак, жондан ажраласан ва хижрон азобида қоласан». Жон билан жононнинг ажралмаслиги ҳақидаги бу гоё кейинги байтларда янгича қиёсланиш ёрдамида давом этади. Масалан, тўртинчи байтнинг мазмуни бундай: «Жон менга жонон учун керак, аксинча жонон жон учун эмас. Чунки

жононсиз яшаш беҳад оғир, аммо жонсиз умр кўриш осон». Жигарсўхта, шайдои ошик кўнгил муножотини мана шу маромда ўртаниб-ўртаниб изҳор этган. Висолдан сархуш, бироқ ёрдан жудо бўлиш муқаррарлигини олдиндан сезгандай жони талвасада. Хижрон азобларига қайта гирифтор бўлмаслик учун жондан кечишга ҳам рози... Тўртинчи байтдаги «жонсиз умр осон эрур» жумласи, бизга галатирок туюлиши мумкин. Дарҳақиқат, қандай қилиб одам жонсиз яшай олади? Чамаси, бу ўринда шоир жон ва жонон баҳсининг мажозий-ботиний маъносини чуқурлаштира бориб, инсон учун маънавий ҳаётнинг афзаллигини таъкидламоқчи бўлган. Унинг назарида ҳақиқий ҳаёт маънавий ҳаётдир, зероки, жонон, кўриб ўтганимиздай, ана шу маънавий фазилатларнинг йиғма тимсоли. Навоий сўз ўйини — тажнисдан мантик силсиласига ўтади: мадомики жон билан жонон бир экан, бири иккинчисисиз тасаввур этилмас экан, жонони йўк (ишксиз) одамлар жонсиз кишилардир. Улар тирик юрадилар-у, лекин руҳан, қалбан ўлганлар. Шунинг учун умрлари осон кечади. Аммо энг кизиги шундаки, шоир ўзининг бу фикридан қайтади — ахир, ишк барча махлуқотда бўлиши шарт, ишксиз, жононсиз умуман ҳаёт йўк. Бу ҳулоса бешинчи байтда ўз ифодасини топган: «Жон кетса, жонон кетса, жон ҳам кетади. Шундай бўлгач, жононсиз ва жонсиз қандай яшаш мумкин?»

Бу фикр олтинчи байтга келиб мазмунан яна кенгайтирилади, жонон фақат ошикнинг жони билан баробар нарса бўлиб қолмай, балки «жону жаҳон»га тенг, бутун мавжудодни ўз ичига оладиган тушунчага айланади. Энди ошик, ўз жони, ўз шахсияти ҳақида қайгуриш билан чегараланмайди. Унинг учун дунёнинг барча ширинлиги, лаззати, ҳатто азоб, хўрсиниклари ҳам жонон билан хуш, жонон билан маъноли ва зебо: «Жону жаҳон жонон билан хушдир, агар жонон бўлмаса, жон бўлмайди деганинг кам, бу кенг жаҳон зиндонга айланади». Навоий такроран бўлса-да, хижрон оғирлигини бот-бот таъкидлаб, охириги еттинчи байтда илтижо ва тавалло оҳангини қучайтиради ва газални шу пафос билан яқунлайди. Зору нотавон ошик жондан кечиш эвазига бўлса ҳам жонон васлидан махрум этмасликларини ёлвориб сўрайди: «Эй, хижрон, майли жонимни олгин, аммо жононсиз яшаш азобини менга раво кўрма. Чунки жононсиз Навоий жонидин безордир».

Маълум бўладигани, таҳлил этганимиз газалда ошикнинг икки ҳолати — висол лаҳзасидаги ҳаловат, жоннинг яйраши ва ёрдан ажралганда юз берадиган руҳий кийноқлар қиёсланиб тасвир этилган. Бошқача айтганда, жон ва жонон баҳси васл ва хижрон қиёси негизига қурилган. Висолга мушарраф бўлган ошик бу бахтнинг абадий барқарорлигини истаб, агар жонон ташлаб кетса нималар бўлиши мумкинлигини зорланиб гапирди. Бу — Алишер Навоийнинг айни шу газалда қўллаган бадий усули. Жон ва жонон можаросига бағишланган бошқа газалларида шоир яна ўзгача санъат, ўзгача усулларни синаб кўрган. Масалан, «Қасди жоним қилди хажр, эй қотили хунхор, кел» сатри билан бошлангандиган газалда жонондан ажралган, фироқдаги ошикнинг изтироблари тасвирланади. У ёрига гойибона мурожаат қилиб, «Жон нақдини овучда ушлаб турибман, агар қелсанг, йўлингга сочаман», дейди. Рух ҳам, жон ҳам жонон йўлига мунтазир, ошикнинг нияти бўлса жонини жононга топшириш: «Жон етибдур оғзима, дерман лабингга топширай, лутф этиб қилгил мени жон бирла миннатдор, кел». Ажойиб, шоирона тасвир, мўъжизақор таъбининг тенгсиз неъматини! Ҳаётбахш нафасли махбуб висолига мушток ошикнинг интизорликдан жони оғзига қелган. Шу бетокат жонимни қелиб олгин, мени азобдан қутқар, сендан миннатдор бўламан, дейди у. Аммо бу айни ҳолатда ошик учун янгидан жон топиш ҳам. Чунки Навоий васф этган махбуб лаби жон бағишлаш қудратига эга-да!

«Севингил, эй кўнгул, охирки, жисминг ичра жон келди», деб бошланадиган газал эса бунинг акси ўларок, жонон келгандан кейинги шодлик, рухий кўтаринкилик кайфиятини тараннум этади. Ёр бемор бўлиб ётганда ошиқнинг жони ачишиб, баттар кийналади. Ёки ёрдан келган мактуб, ёрга юборилган нома, ёхуд ёр муждасини келтирган хабарчи кабутарлар тасвири ҳам Навоийда ошиқ калби хаяжонлари билан кўшилиб кетади. Жонондан келган нома жон исини (хам хабар, хам хушбўй маъносида) келтирса, жавоб номасини ёзганда ошиқ уни жон риштаси билан чирмаб, хар бир сўзи, харфи ёрдамида гўё кийналган жони нишонларини жўнатади. Бу каби газалларда муайян образнинг чизгилари намоён, тасвир характерли деталлар асосида давом этган ва шу хаётий ашё — сурат таъсирида лирик туйгулар кулф уриб, кайнаб чиқади. Хуллас, Навоийнинг воқеабанд, яхлит маъноли асарлари унинг лирик меросидаги ўзига хос поэтик ходиса, туркумлар ичидаги хар бир газалнинг махсус усулда битилгани эса бутунлик, гармонияга интилган муктадир шоирона тафаккурнинг рангин оламида алохида-алохида кўринишлардир. Шу сабабли улуг шоир ижодининг тадқиқотчилари учунгина эмас, балки унинг асарларини ўкиб, бахра олишни ният қилган китобхонлар учун хам бу хусусиятларни билиш зарур.

Нажмиддин Комилов